

ВИТОКИ МОРСЬКОЇ СЛАВИ УКРАЇНИ

Микола ПАШКОВЕЦЬ,

старший викладач Інституту післядипломної освіти Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Пашковець М. *Витоки морської слави України.*

У статті висвітлено історичні витоки морської слави українського національного флоту своєї давнини, княжої та козацької доби.

Ключові слова: *військовий морський флот, морська слава, княжий флот, флот Запорізької Січі.*

Пашковець Н. *Истоки морской славы Украины.*

В статье освещаются исторические истоки морской славы украинского национального флота древности, княжеской и козацкой Украины.

Ключевые слова: *военный морской флот, морская слава, княжий флот, флот Запорожской Сечи.*

Pashkovets M. *The origins of naval glory of Ukraine.*

The article highlights the historical origins of maritime glory of the Ukrainian national fleet of antiquity, the prince and the Cossack era.

Key words: *military navy, naval glory, princely navy fleet Zaporizhia Sich.*

Створенням Військово-Морських Сил України відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» розпочалося відродження військово-морської слави України.

Ця слава бере свої витоки в незапам'ятних, стародавніх діяннях наших предків, які з давнини формували наші військово-морські традиції, і які є незаслужено забуті і замовчувані через політичні устремління наших сусідів, які впродовж століть нама-

галися зовсім витравити з пам'яті нащадків героїчні звершення наших величних предків.

На щоглах козацьких чайок в Середземному, Мармуровому, Балтійському, Каспійському морях переливались барвами гетьманські корогви. Легендарне українське козацтво здобувало неприступні турецькі фортеці Варну, Трапезунд, Кафу. Відважні лицарі перемагали на берегах Босфору, брали Азов. Переповнена героїзму спроба відродити український флот в часи Української революції 1917–1920 років.

Існують твердження, що морські традиції наші предки успадкували від кельтів–венетів–варягів–вікінгів. Процес формування древньоруської цивілізації, в яку були внесені надбання багатьох народів, що з давнини проживали на землях русів, відбувався дуже інтенсивно. Безумовно, якусь складову до цієї цивілізації внесли і кельти, в тому числі і їх остання слов'янізована хвиля – варяги [3,4].

Племена слов'ян Північного Причорномор'я та Придніпров'я (тобто наші предки) мали ще з давніх часів достатній військовий досвід навіть в здійсненні великих морських походів [5].

Втрата у XIV столітті Руськими князівствами власної державності обумовила відсутність збройних сил, але і в таких несприятливих умовах з'явилося козацтво, як результат самоорганізаційних захисних зусиль українського народу. Тому належна відповідь нащадків сколотів–сарматів–русів на турецько–татарську експансію не забарилася. З цього приводу відомий англійський історик Фред Томас Джейн зазначає, що: «За століття до того, як Альфред побудував перші британські кораблі, руські судна билися в жорстоких морських битвах; і тисячу літ тому кращими моряками того часу були вони, руські».

Відновлення древніх традицій морських походів українських пращурів, які вони здійснювали ще з доісторичних часів з благословення наших стародавніх Богів–Сварожичів через багато століть започаткував

Черкаський староста Богдан Глинський. Поновивши в Черкасах фортецю, він зібрав охочих до мореплавства козаків і створив першу козацьку флотилію із десятка гребно–вітрильних суден, які дістали в народі назву «чайки». Перші верфі по будівництву цих бойових суден молодого козацького флоту були розміщені на ріках Пслі і Ворсклі. Вже на початку серпня 1492 року кримський хан Менглі I Герай відчув силу створеної козацької ескадри і вперше не погрожував польському королю Казимиру IV Ягеллончику а жалівся йому на «київських людей і черкас», бо 1492 року «черкаські київські» ходили під Очаків і біля острова Тягини на нижньому Дніпрі в абордажному бою захопили корабель, що належав самому хану Менглі–Гераю, який з перервами правив Кримом із 1466–го по 1515 рік. Як писав професор Михайло Грушевський, це була перша в історії офіційна згадка про дії козаків на морі й офіційна згадка про запожців узагалі [6].

Вже в наступному 1493 році, під проводом князя Богдана Глинського, козаки штурмом взяли і зруйнували щойно поновлену турками фортецю Очаків. В цей час комендант найпівнічнішої татарсько–турецької фортеці Іслам–Керману на Дніпрі повідомляв ханові Менглі I Гераю, що всі татари повтікали в Крим за Перекоп, і просив допомоги.

Чого не хотів розуміти і робити польсько–литовський уряд, зробив турецький. В Стамбулі досить швидко оцінили і значення молодого козацького флоту і можливі загрози від нього як Криму так і їхньому мореплавству в Чорному морі. Щоб запобігти таким можливим загрозам, турки з татарами досить швидко укріпили фортецю посеред Дніпра на острові Тавань, в якій розмістили артилерійську батарею з гарнізоном. Козацькому князю Богдану Глинському стало ясно, що йому і його ескадрі замкнули Дніпро на замок і позбавляють ініціативи в оперативних діях. То ж відповідь була негайною, в 1502 в 1504 роках

силами козацької ескадри він двічі брав штурмом турецьку фортецю на острові Тавань і вибивав звідти турецький гарнізон. Та утримувати тривалий час в своїх руках турецькі фортеці козаки змоги ще не мали. Так зароджувався козацький флот, звичай якого переймали стародавні морські традиції наших пращурів. Згодом інтенсивний розвиток козацький флот отримав на Запорозькій Січі [7].

Оскільки Запорозька Січ фактично мала статус державного автономного утворення у складі Речі Посполитої, що офіційно визнавалося державними документами останньої, тому Січ приймала іноземних послів, укладала міжнародні договори, мала власний уряд, армію, а з 1492 року ще й флот, то користувалася певними правами і привілеями. Таким чином, козацький запорізький флот можна кваліфікувати як флот автономної Української держави у складі Речі Посполитої.

Флот Січі не мав великого розмаїття плавзасобів, як це було у європейських морських країнах і в Османській Порти. Тип бойового судна запорожцям підказали умови, в яких вони вели морські та річкові бойові дії. І, з огляду на бойові функції, виконувані екіпажами запорізьких чайок, навряд чи вони відрізнялися від аналогічних функцій сучасних морських піхотинців. Це не голослівне твердження, а результат аналізу бойових дій запорозької морської піхоти і козацького флоту, які протягом 150 років бойових дій проти Османської Порти домоглися того, що Чорне море стали називати Козацьким морем, а в морські походи ходило до 300 чайок з екіпажами до 20000 чоловік. Запорожці однаково добре билися в пішому строю на суходолі і на воді, мали підводних бойових плавців, виконували десантні операції.

Зазначимо, що «Військово-морський словник», виданий 1990 року дає означення терміну «Москитний флот», як збірне найменування великої кількості малих бойових суден – носіїв торпед, зброї. На початку ХХ ст.

в теорії військово-морського мистецтва ряду країн вважалося, що москитний флот у прибережному районі здатен протистояти броненосному флоту, позбавити його панування на морі.

Як справедливо підмітив Володимир Кравцевич-Рожнецький: «Під це сучасне визначення цілком підпадає військово-морський флот Запорізької Січі. Він не мав великих суден, але мав різнотипні малі судна: «морські чайки», «річкові чайки», «дубки», «одноденки», транспортні чайки, на яких перевозили навіть досить значні вантажі. Так на прохання Катерини II свого часу запорожці перевезли в Україну всю Ногайську орду. Морські чайки мали малу артилерію, яку використовували при штурмі фортець, наприклад – Ізмаїла, Березані й Тамані [1].

Три століття москитний флот Запорізької Січі служив своєму народові, хоробрістю і військовим професіоналізмом стверджуючи, що перемога 1492 року не була випадковою, а провістила на Чорному морі й у Малій Азії про народження нового морського фаворита.

Отже у першу сотню років, із 1492-го по 1592 рік, запорожці відпрацьовували морську тактику ведення бою і досягли у цьому певного успіху.

За часів правління короля Сигізмунта I Старого, коли південно-східні кордони Польщі стали місцем постійних нападів степовиків, якийсь час гетьманував Предслав Лянцкоронський, що вів свій родовід від лицарів з «Бжезя» (з Малопольщі).

Предслав підтримував тісні дружні відносини з князем Костянтином Івановичем Острозьким і вони, розуміючи, що проблеми захисту кордонів Речі Посполитої на той час стають все більш актуальними, розпочали розробляти новітню стратегію і тактику захисту східних та південних кресів держави від татарських набігів. Одним з їхніх наробків в цьому напрямку було застосування практики відслідковування пересування татарських орд за допомогою мобіль-

них козацьких розвідувальних загонів причому безпосередньо на територіях, які належали татарам, і нанесення їм превентивних ударів. Згодом цю тактику удосконалили і успішно застосовували воєвода белзький Микола Синявський разом з Бернардом Претвичем [8].

Формально Предслав Лянцкоронський був не гетьманом, а лише військовим ватажком, за яким козаки були згодні йти у вогонь та воду. І з цієї точки зору його, можна вважати саме тим, хто започаткував традиції українського гетьманства в самій їхній основі. Він залишив своє Хмельницьке староство і разом із Остафієм Дашковичем організовував Запорозьке козацтво, з яким ходив походами у 1516 році під Белград та у 1528 році на Очаків.

Та все ж до середини XVI століття напади козаків на татар були порівняно рідкими, але їх масштаби всіляко роздувалися ханом Мехмед I Гераєм і султаном Сулейманом I. Згодом татари нерідко стали заявляти, що їх походи провокують козаки. Для сучасників принципова демагогічність цих заяв була очевидною, бо саме загроза спустошливих набігів як татар, так і турків, де головним набутком вважався людський ясир, спонукали до козацьких дій у відповідь. Тому в історії збереглися згадки про походи козаків у відповідь на Білгород-Дністровський у 1516 і 1574 роках, на Очаків у 1523, 1527, 1528, 1538, 1541, 1545, 1547, 1548, 1551, 1556 роках, а в 1560 році запорожці спалили навіть Кафу.

В цей же час прославився козацький ватаг Венжик Хмельницький (прадід гетьмана Богдана Хмельницького), який під час кримсько-польської війни 1534 року, зібравши полки козацтва та загопи охочеконних, розгромив Кримську орду неподалік Заславля. Характерно, що під час цієї битви вперше застосував прийом спорудження табору з возів, який згодом – як вид польового укріплення – став дуже популярним серед козацтва.

Таким чином боротьба з татарами в цей період велася з перемінними успіхами і була

переважно сферою діяльності ентузіастів – русько-литовських приграничних воєвод і старост. Одним з таких був Бернард Претвич, товариш і соратник знаменитого Дмитра Байди-Вишневецького, який, на жаль, з плином часу на сьогодні є незаслужено забутий. Він ніколи не виношував якихось амбітних планів, але старанно і відповідально виконував обов'язки, які на нього були покладені.

Однак бойову славу Претвича можна порівняти хіба що зі славою Івана Сірко: хроніки свідчать, що він провів біля 70 битв з татарами і ні в одній з них не зазнав поразки. Але найбільш вдячними ми повинні бути йому за те, що він після себе залишив записки, які він писав як доповнення до Апології (промови на захист), яку він виголосив 14 грудня 1550 року на засіданні сейму, скликаного королем Сигізмундом II Августом в зв'язку зі скаргами турецького двору на приграничних старост. Ці записки, в яких подані живі картини життя степового порубіжжя, наповнені небезпеками та вражаючими пригодами, можна по праву вважати першим зразком української військової мемуаристики.

Військова діяльність Претвича почалася при дворі польської королеви Бони Сфори ще у 20-ті роки XVI століття, але згодом, у 1537 році він в чині ротмістра почав службу на Поділлі командиром легкої кінноти. Тоді його безпосереднім начальником був воєвода белзький Миколай Синявський (згодом Великий коронний гетьман Польщі), який використовував проти наїзників практику ведення наступальної партизанської війни. Переконавшись в неефективності скликання посполитого рушення, воєвода організував сторожові пости на південних кордонах Корони Польської і налагодив систему повідомлення гарнізонів порубіжних фортець про наїзди степовиків. Тоді татари змінили тактику і почали проникати мілкими підрозділами (від 10 до 300 чоловік), оминаючи сторожі і укріплені фортеці.

Протидію цим підрозділам і організацію каральних походів у відповідь здійснював Бернард Претвич, керуючись принципом «шукати цих розбійників у їх власних норах». Часом його підрозділи, яким була притаманна висока мобільність і раптовість у діях, доходили до узбережжя Чорного моря, де стояли турецькі фортеці, а то навіть у самий Крим. Здійснивши напад, козаки зникали так само швидко, як і з'являлись. Фактично це були перші в Європі підрозділи дальньої дії, які зараз називають рейнджерами. Одного разу, допомагаючи князю Пронському, тодішньому брацлавському старості, Претвич захопив групу татар, які вели полон, взятий під Баром та Хмільником, до табору розташування основних сил на Березанській височині неподалік Очакова. Перевдягнувшись у татарську одягу, люди Претвича атакували ворожий табір, взяли полонених і майже півтори тисячі коней.

Претвич очолював Барське староство протягом 12 років. Саме в цей час в середовищі литовсько-руського і польського люду набув популярності тост: «*Za pana Pretwica wolna od tatar granica*». До кінця 1540 року татарським загонам, якщо і вдавалося проникати до Бару, то їхніми досягненнями були пограбування пасік або захоплення в полон мілких груп рибалок чи мисливців, яких, як правило, люди Претвича тут же відбивали. Бернард Претвич, згадуючи безперервні напади татар на степових промисловців, писав, що «не минає року без того, щоб татари не захопили в неволю рибалок». В іншому місці він говорить про те, як татари пройшли придніпровськими землями, «захоплюючи людей на уходах, знищуючи пасіки». В цілому мемуари Претвича і аналіз його діянь дозволяють зробити висновок, що він був одним з тих, хто заклав основи військової тактики та організаційної структури козацтва.

Наступні звитяжні діяння козацтва пов'язані з першим гетьманом Війська Запорозького князем Байдою Вишневецьким. Уродженець Волині, Дмитро Вишневецький

мав неабиякий військовий талант, виняткову особисту сміливість, проявляв нестримну кипучу енергію на царині боротьби з ординськими нападниками. Як пише Олена Апанович: «Дмитру Вишневецькому належить заслуга започаткування стратегії активного наступального захисту української землі від загарбників – татарських орд і турецької військової сили. Крім відсічі нападникам, які вторгалися на українські землі, він організовував походи козацьких загонів в гліб татарських осад, у володіння кримського хана і в район турецьких фортець на Дніпрі, тобто переніс військові дії на територію ворога. Для цього він створив опорну військову базу козащини на низу Дніпра, в самому центрі Дикого поля, маючи на меті закласти замки на дніпровських островах як твердині проти татар».

Базуючись на Хортиці, козаки потіснили татарські кочовища і відвоювали частину українських степів. З того часу козаки, мов вовки-сіромахи, пряме уособлення «козацького Сонця» – Хорса (Місяця) (звідси, можливо, і назва острова – «Хортиця»), постійно і дошкульно давали достойну відповідь степовим нападникам.

Відвазі та мужності таких людей віддавали належне навіть польські хроністи, не приховуючи свого захоплення «хоробрими русинами», називаючи їх народом «овіяний славою». «Слава про цей народ відома повсюди і залишиться з ним на віки, хоча б Польща й загинула – писав один з них – ... могутній турок роззявив на нас пашу, і хоробрі русини не раз пхали до неї руку. Вирушив би він з численним військом на Польщу, але зупиняє його руська сила»

Малиновий прапор козацтва – це пам'ять козацтва про гетьмана Дмитра Вишневецького. Бо той особистий штандарт князя Вишневецького – срібний хрест і золоті півмісяць і зірка на малиновому, гарячому полі, – під яким запорожці ходили разом з ним у перші походи проти степової орди, передався в майбутньому на знамена Запорозької вольниці.

Продовжували справу Дмитра Байди-Вишневецького козацькі гетьмани Самійло Кішка, Іван Свирговський, Богдан Ружинський, Іван Підкова, Яків Шах, Лук'ян Чорнинський, Ян Оришевський, Войтих Чановицький [9, 10]. За їх гетьманування козаки вогнем і шаблею пройшлися по всьому чорноморському узбережжю у 1590, 1593, 1595 і 1599 роках. З історичних джерел випливає, що запорожці здійснили мінімум 25 великих морських рейдів, в кожному з яких брало участь в середньому біля тисячі козаків. Тепер вони вже не боялись вступати в бій з турецьким флотом. Так в травні 1602 року в гирлі Дніпра козаки захопили у турків декілька галер, на яких з ескортом в 30 «чайок» вийшли в море і мали великий бій з османською ескадрою біля Кілії. Під Килією вони захопили ще одну бойову галеру і кілька транспортних суден, потім в Дніпровському лимані атакували ескадру адмірала Гасан-аги, захопили його галеру і ще одне судно, що йшло з Кафи. Тільки після цього з славою та багатотою здобиччю повернулися додому.

Таким чином, тактика постійного терору мала неабиякий успіх. Сама доля розподілилася так, що козаки опинилися на вістрі боротьби народів Південно-Східної Європи проти турецької експансії, боротьби за існування руського етносу. На думку професора запорізького Класичного університету історика Олександра Івановича. Латуна «...винайшовши свою особливу морську тактику та стратегію, «морські вовки» степів використовували багатющій досвід своїх історичних попередників – воїнів та моряків Київської Русі, пізніше – воїв Північного Причорномор'я, відомих під іменами «бродників» та «берладників»».

Справа дійшла до того, що у кожному турецькому порту так сильно страх охопив жителів, як на європейському, так і на азійському березі, що султану Мехмед III подали прохання: «якщо їх не оборонять, то хочуть козакам схилитися». Іншими словами, населення ряду місцевостей Румелії й

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Анатолії ледь не готовими були визнати козацьку владу. Навіть Чорне море почали називати морем Козацьким.

Італійський мандрівник П'єтро делла Галле зазначав, що не лишилося майже жодного турецького і татарського міста на всій ойкумені Чорного моря, яке не зазнало козацьких відвідин. Сміливість, швидкість, зухвалість та масштаби козацьких набігів поставили на ноги в той час всю Османську імперію. За свідченням французького посла в Порті Пилипа де Арле де Сезі: «Вони (козаки) користуються такою славою, що потрібні удари кийками, аби змусити турецьких воїнів виступити проти них на кількох галерах, які великий правитель споряджає туди з великим трудом», а також він називав козаків «господарями Чорного моря».

Тогочасні турецькі історики загалом так оцінювали морські походи козаків: «Можна з певністю сказати, що в цілому світі не знайдеться людей більш сміливих». Згодом принц де Конде, будучи у захваті від героїчних діянь запорозьких козаків, назве їх

«дивовижними» лицарями, а префект Кафи венеціанець Дортеллі д'Асколі, який довгий час знаходився на службі в Порті, і який називав українців россе засвідчить, що «козаки такі відважні, що не лише на рівних, а й на 20 чайках не бояться 30 галер падишаха, як видно це щорічно на ділі».

Турецький літописець Наїма, з неприхованою злістю зазначав, що українські козаки і «на грані потоплення продовжують битися. Таких собак, збуджених та завзятих на спротив, як козацьке плем'я...ще не бачено». А далі він додає «Досвідчені в морській справі люди розповідають, що ця козацька голота своєю вправністю і відвагою в морських баталіях страшніша будь якого ворога й переважає в цьому всі інші народи».

Все це в комплексі призвело до зниження військової могутності Туреччини. Відсіч козакам насмілювалися давати лише найдужчі кораблі імперського військово-морського флоту, а турецькі порти, перебуваючи в постійному страху перед козаками нападами, виявилися «начебто заблокованими».

Окрему сторінку в морську славу козацтва вніс гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Петро Сагайдачний провів низку блискучих операцій на узбережжі Криму й Анатолії, а завершив їх ударом по столиці імперії з таким успіхом, що в гаремі султана Ахмеда I (так повідомляли європейські послы) у багатьох дружин почалися передчасні пологи. Султан був розлютований і оголосив козацького адмірала своїм особистим ворогом.

Козацькі чайки буквально затероризували противника. Здавалося б – ще трохи і Вольності Запорозькі сягнуть меж Малої Азії, опанують колись втраченою Троєю, звільнять від мусульманської зверхності центр православ'я – Константинополь. Та, забігаючи трохи вперед, з жалем можна зазначити, що ці звитязні козацькі надбання були втрачені за часів Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького. В ці роки жодна козацька чайка не вийшла в Чорне море. Це затишшя на морі тривало до кінця XVII століття, коли козацтво знову заявило про себе, як про значну військово-морську силу, але ця сторінка історії флоту потребує окремого висвітлення.

ДЖЕРЕЛА

1. Володимир Кравцевич-Рожнецький «Морській славі України – 510 років», газета «Дзеркало тижня» №15, 20 квітня 2002.
2. Сергій Піддубний «Військова й морська доблесть укрів-русів», сайт «Українська правда», 2010.
3. С.А.Геденов «Варяги и Русь», в 2-х частях, 2-е изд., М., НП ИД «Русская панорама», 2004.
4. А.Г.Кузьмин «Об этнической природе варягов (к постановке проблемы)», журнал «Вопросы истории», 1974, № 11.
5. Юрій Кирпичов, Сергій Махун «Козацька морська слава», газета «Дзеркало тижня», № 11 (791) 20 – 26 березня 2010.
6. Мирослав Мамчак «Україна: шлях до моря. Історія українського флоту», сайт <http://sea-scouting-ous.mylivepage.com/>
7. «Турецький флот: війни з козаками», сайт <http://historical-club.org.ua/>.
8. Юрій Рудницький ««Батько» Бернард», сайт <http://www.dt.ua/3000/3150/60368/>.
9. А.Л.Сокульський «Морські походи запорожців». – Дніпропетровськ, 1995.
10. Віктор Брехуненко «Морські війни українських козаків», К., 2007.